

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээ

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

№ 25
(17987)

2011 чылдың
март 10,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

КЫШТЫ ҮДЕП, ЧАСТЫ УТКУП...

Частың байырлалы Март 8-тиң бүдүүзүнде, март 6-да, кыш үделгезиниң байырлалы «Улуг эленица» болуп эрткен. Ук байырлал бо чылын кышталдың Совет Тываның 5 чылы стадионунун аңаа девискээрге, Енисей хемниң эринге болуп кен. Кыш үделгезиниң байырлалының оюн-лаазыга Кызыл хоорайның чурттакчылары, чылары, Үстүү-Енисейниң казак ниитилели, аавыс Моолдун төлээлери болгаш оон-даа өске иялар идепкейлиг киришкен.

Бичилеп бодунуң долу киче кирип, хүн карааның керелдери харны эргизип, арның кышталарын дизип, акаш доштар-биле «каас-елей берген. Соок кышты этип алганынга өөрзүн-даа куштар ында-мында мынчып, өөрүшкүзүн үлежип, аажок «хөөрешкен» тур-н чеже-даа часкы керел-де черни чылыдып турза, чоруп турар кыштың соок эскертинип турду. Енисей чыварлаан чывар улус-он-тоглаага кирип, мага-ылыдыр шимчениринче турган.

Ирлалдың организастыг дик деңгелде эртип турар оон шагында-ла эгелей н бадыткаан. Оюн-тоглаа эрттирер черлерни тус-тууваап белеткеп каан, ба-ың «чараш кызы» Масле-

ница девискээрниң төвүнде кай-гамчык каас-коя хептиг хамык улусту уткуп хүлээп ап турган. Ында-мында изиг чем кылган одагларның чаагай чыды думчукка кээп, «ында чүү-ле болуп турар ирги?» дээн чижектег кижиниң сонургалын база оттуруп турду. Мойнунда баартактар азып алган чараш сарафаннар кеткен «садыг-жылар» бичии ойнаарактар-даа, суй белекчигештер-даа, печенье-праниктер-даа садып чоруп турлар. А каастап шиметтинген сценада омак-хөглүг скоморохтар, пет-рушкалар болгаш байырлалдың аалчылары-биле менди солчуп, концерт-көргүзүүн база эгелей берди. Оюннарның башкарык-чылары оюн-тоглааны эгелээри билек, киржир күзелдиглерниң саны дораан-на хөй апарган. «Кым эң-не часпазыл?» деп оюнда чаражы аажок кылдыр чазал каан хөй адырлыг сыын мыйызының

кайы-бир адырынче дээрбектерни кирип октаары болду. Кыдыындан кижик көөрге, дыка белен ышкаш, а херек кырында бергези аажок. Бир улгады берген акый огулга: «Аразы каш метр ышкашыл, ону канчап чазар сен, оглум, кирип октагылавыт» — дидир. Оон оглу чагызын-даа кирип октап шыдавайн баарга, ачазы башкарыкчыга чеде бергеш: «Мен, адыр, шүве!» — дээш, ийи адыжынче дүкпүре каапкаш, катканының хуураа, чадап кагды. Оон бичии оол маңнап келгеш, үш дээрбекте улай-улай кирип кагылапты. Кончуг часпас бичии оолчугаштың адын айтырып четтикпейн бардым, шаңналын алгаш, маңнап чоруй барган болду. Улаштыр шоодайлар кедип алгаш, чаржыр мөөрей эгеледи. Улуг, бичии, кырган-чалыы дээш, кандыг кижик киришпейн турар дээр силер. Кижик бүрүзү киржир күзелдиг. Оюннарның кандыгы-даа бар, «Кидис идиктер шывадаары», «Ширбииндер шывадаары», «Городки», «Сыртыктар-биле тул-

чуушкун» дээш, оон-даа өске. Канат тыртарынга командаларның чыгылы бээриниң организастыг канчаар силер, башкарыкчылар чүгле командаларның чыгылып кээрин четтигип турдулар. Улус-чоннун эп-найыралы ол хире быжыг дээрзи кижик сеткилинге безин дыка өөрүнчүг чорду. Команда бүрүзү «Бирээ, ийи, үш! Че-ве!» дээш, чаңгыс дем-биле тыртып турда, дең деп чүвезин! Күш-шыдалы-биле дең-даа командалар таваржып турду, ынчалза-даа тирикчи черле илереттине бээр. Кыш үделгезиниң оюн-тоглаа-зының эң-не солун кезээ — чагы бажынче үнери. Башкарыкчы сценадан чагыже үнер күзелдиг-лерни чалаптары билек-ле, хамыктың кичээнгеи чагыже углап, шупту олче шуужуп чеде берди. Бир дугаар шаңнал — чоорган, чагының эң-не бажынче «үнүп» бар чор. Оон соондан үр болбаанда эң-не «дидимнер» күжүн шенеп, чүткүп-ле эгеледи.

(Уланчызы 2-ги арында).

алды айттыг эргип...

ТР-ниң Чазаанда

ЭЛЕКТРОННУГ ХАРЫЛЗАА — ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Эрткен неделяда ТР-ниң Чазаанга республиканың бүгү албан организацияларының болгаш ведомстволарының удуртукчулары хуралдаан. Хүн айтырында үениң негелдези-биле тургустунуп турар айтырыг — эргелеп-башкарылганы информатизастаары, электроннуг харылзааны амыдыралга боттандыраары. Күрүнениң бүгү тургузулганы-биле, эрге-чагырганың бүгү чадалары-биле чурттакчы чон кандыг-даа моон-дак чокка харылзажыр ужурулг. Ынчангаш электроннуг күрүне ачы-дузазы эргежок чугула апарган. Ол дугайында РФ-тиң Президентизи Д.Медведев 2009 чылда-ла чугаалаан. Ам ону амыдыралга боттандыраар хемчеглер алдынып эгелээ. Чедери берге ырак-узак суур, сумуларлыг Тывага бо айтырыгны шийтпирлээри нарын болбастың аргазы чок. Ынчангаш «Информациялыг ниитилел 2011-2020» федералдыг тускай сорулгалыг программа чаа-ла организастыг кезээнде чоруп турар.

Бо улуг ажилды эгелээриниң байдалдары регион бүрүзүнде аңгы-аңгы. Ол тускай сорулгалыг программаны күүседириниң талазы-биле Тыва Россияның 82 регионнарының аразында 80 дугаарында чоруп оран дээрзин ТР-ниң Чазааның Даргазының ора-лакчызы Д.И.Оюн демдеглээ. Республикада 100 кижиге хамаарыштыр алырга, чүгле 19 кижик хууда компьютерлиг болуп турар, ынчангаш кижик бүрүзү Интернетче үнер аргазы чок. Күрүне органна-рының хандырылганының байдалы база-ла ыңдыг. Бо талазы-биле Тыва Республика — даңзының адаандан ийи дугаарында. Ынчангаш Тыва үстүнде адаттыг-тан программаны күүседириниң талазы-биле мурнады хөгжүдөр 12 регионнарның даңзынче кирген, оларга Россия Федерациязының Чазаа дуза-деткимчени көргүзөр.

ТР-ниң Чазааның чанынга бо чоокку үеде электроннуг харылзаа талазы-биле чөвүлел тургустунар болгаш оон составынче тускай эртемниглер кирер. Чугула инфра-структураны тургузары-биле ажилчын бөлүктү база тургузар.

Чоорту кижик бүрүзү тускай карталыг болур, ону паспорт кылдыр-даа, медицина полизи кылдыр-даа ажыглап болур. Ол карта хамааты кижик биле күрүнениң аразында харылзаштырыкчызы болур. Удавас хөй функционалдыг төптерниң бүгү-российжи четки-лерин тургузар. Кызылда ыңдыг төптерни тургузар ажил эгелеп турар, а кожууннарда электроннуг харылзаа ам-даа ыраккы келир үени деп болур.

Чурттакчы чонга бо талазы-биле медээлеп, ол талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнарынга организастыг ажилдарны эгелээри чугула дээрзин хуралдың кир-жикчилери түңнээ.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

КЫШТЫ ҮДЕП, ЧАСТЫ УТКУП...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Улус кышкы хептен безин уштунмай турда, бут-чанагаш-даа, идик-хевин уштуп каапкан-даа кижичоон, соок чагыдан куспактанып-каш, шенеп-ле турлар. Чылыг чоорганнның «ээзи» сорулгазынга чедип, холун дээпти! Чоннуң магадаан, «эр хей» дээн сөстери дыңналыдыр. Оюн-тоглаа-биле чергелештир сценада Орус культура төвүнүн болгаш Кызыл хоорайның мэриязының культура болгаш спорт департаментизинин концерт-көргүзүү уламчылавышаан, кожамыктар-даа мөөрей болуп, «Кым эң-не хөй блинылар чиптерил» деп мөөрей-даа болуп тур. Ол аразында республиканың бедик албан-дужаалдыг удуртукчуларының байырлал таварыштыр чонга болгаш аалчыларга байыр чедирген чылыг-чымчак сөстери база дыңналып тур.

Одагларны сонургап чедердим. «Хову печказы» дээр тускай дериттинген суугу херекселде кашаларны хайындыргаш, чонну изии-биле чириңче чалап тур. А чанында «Тыва делегей» деп одагда изиг сүттүг шайны одагдан

эскеш-ле, Лариса Делгер-ооловна Шимит чонга аяк шайны сунуп тур. А өске пашта ТГШИ-нин директору К.А. Бичелдейнин удуртукчызы-биле кончуг мүнчүг тыва мүннү база хайындырып турлар. Изиг сүттүг шайны болгаш үскен далгандан тыва мүннү чоннуң магадап ханмайн ижип, чип турарын дем-деглевестиң аргазы чок. Ылангыя орус чоннуң тыва аш-чемни сонургап, амданының чаагайын болгаш четтиргенин илереткен сөстөр куттулуп-ла турду. Оң соонда далган быжырып эгеледи. Ол быжырган далганның чаагай чыды ол девискээрни дола берген чыгыгы боор, ам амданын чугаалаар сөс-даа чок. Бо «Тыва делегей» одагларынга келген аалчы бүрүзү ыяап-ла аяк эриңи ызырып, мүннү аартап, изиг далганны чооглап чиир аргалыг болган.

Православ шажынның «Улуг Масленица» байырлалының кол чеми — блинылар. Ол чокка кандыг байырлал боор деп. Оң амданы база-ла бир тускай. Байырлалдың кол утказы-ла ол — «эът чокка» дээн. Ынчангаш бир неделя бурунгаар эъттиг чем чивес,

чүгле сүттен кылган чем чиир. Ол дээрме мага-ботту Масленица соонда болур Улуг мастык (Великий пост) хуннеринге белеткеп эгелээри-дир. Байырлалда блиныларны удур быжыргаш-ла, чонга садып тур. Кижичүрүзү күзелин аайы-биле, чок болза, өрөме-биле, чок болза, малина кадының варенье-ази кандыг-бир өске каттың варенье-биле ал тур.

Кезек үе болгаш-ла кичээңгей чагыже угланып каап турар чүве. Шаңналдарының шыырак деп чүвезин! Хамык улус хенертен шуужуп эгеледи. Чагыда дыка улуг эвес, бичежек, чинге саазын хаар-жак азып каан тур. Кижичүрүзү «ноутбук азыпкан-дыр, кым-на шыдап-тар ирги?» дээн сонургал-биле көрүп тур. Бир элээди оол мырыңай чанагаш үне берди, шору шалыпкын үнүп бар чыткаш, шаа төнүп эгелээн хевирлиг, соок база болгай, оожургай бээрге, организаторлар бичии-ле бадырып

берди. Кончуг дээн кызымак эр болду, шыдапты. Эр күзел-сорук ол хире күштүг дээрзин элээди оол бадыткады.

Байырлалдың оюн-тоглаазы, концерт-көргүзүү адакталып турда, кыш-биле байырлажып, час-биле мендирежип, Масленицаны өрттедир кезээ эгеледи. Масленица карак чивеш аразында, хуулгазын чүве ышкаш, «чиде» берди. Башкарыкчының «Байырлыг, кыш! Экии, час!» деп сөстери-биле байырлал-даа доозулду.

Валерия КОНГАР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

«Энелер» ансамблинң киржикчилери.

«Черле шыдаптар мен!»

АВАЛАР АЛДЫН ДЕК АЧЫ

Март 5-те Улус

дылга бажыңны делегейниң херээ хүнүнге тураскааттырлар болуп эрт

Зал долу чыылган Ч.Республиканың Чазак азының бирги оралакчы байыр чедирип чүве чугаа Ч.Республиканың Чазак оол Москвада ажыл сургакчылаашкында ч. болгаш, Тываның херээ га бүгү-ле эки, чырык к нерни чедирерин орала дааскан болган.

— Авалар дээрме, а дег ыдыктыг силер. чылыгны, чырыкты сөң силер. Ынчангаш чырык чейде бар-ла чараш чүүлдерни, өң-баазың чечектерни силерге бер тур бис. Эр кижилерниң кылып чоруур ажыл-хере байгы чедииниңнери лелгелеривис — шупту тураскааттыңан. Байыр эргимнеривис! — дээ сөстериң соонда, адыш кыннары диңмиттели бер

Россия Федерациязын зидентизинин Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг В.Толоконскийниң часты чык байырлалы-биле ба дирген өөрүшкүнүн о федералдыг кол инспек Попов дамчытты. Тыва ликаның Дээди Хуралын ламентизинин Даргазын нээзинден оң оралакчы Кольчикова изиг байыр дирген. Амыдырал чаяк кижини алгап-йөргөн чылы соонда, демниг адыш кыннары үр-ле чаңгылган

Байыр чедиринишкин улай Кызылдың уран чү леджизинин сургуулда болгаш башкыларының бел байырлалдың улуг концер кезээ уламчылаан.

Светлана БА

Частың баштайгы хонуктарының бирээзинде республиканың хоорай, суурларынга маргылдаалар хөй-биле эрткен. Оларның хөй кезин чурттуң эң ынак байырлалдарының бирээзи болур — Херээженнер хүнүнге тураскааткан болган.

Эрткен хонуктарның бир улуг маргылдаазы — Тыва Республиканың Чазакны Даргазының шаңалы дээш мячилиг хоккейге чаңыл болган маргылдаа Кызылда национал паркка болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле 11 команда киришкен.

Бо маргылдаага республиканың шыырак командалары барык шуптузу киришкен. Ынчалза-даа бо чылын Бай-Тайганың демниг командалары бирги черни ээлээш,

Тыва Республиканың Чазакны Даргазының командалар аразында шилчип чоруур кубогу, а ойнакчы бүрүзү тус-тузунда кубоктар, алдын медальдар, 7,5 муң рубль болгаш дипломнар-биле шаңнаткан.

Барыын-Хемчик кожууннун командалары ийги черни ээлээн. Бо найырлалдыг команданың кижигүн бүрүзүңге кубокту, акша шаңналдарын, медальдарны болгаш дипломнарны тывыскаан.

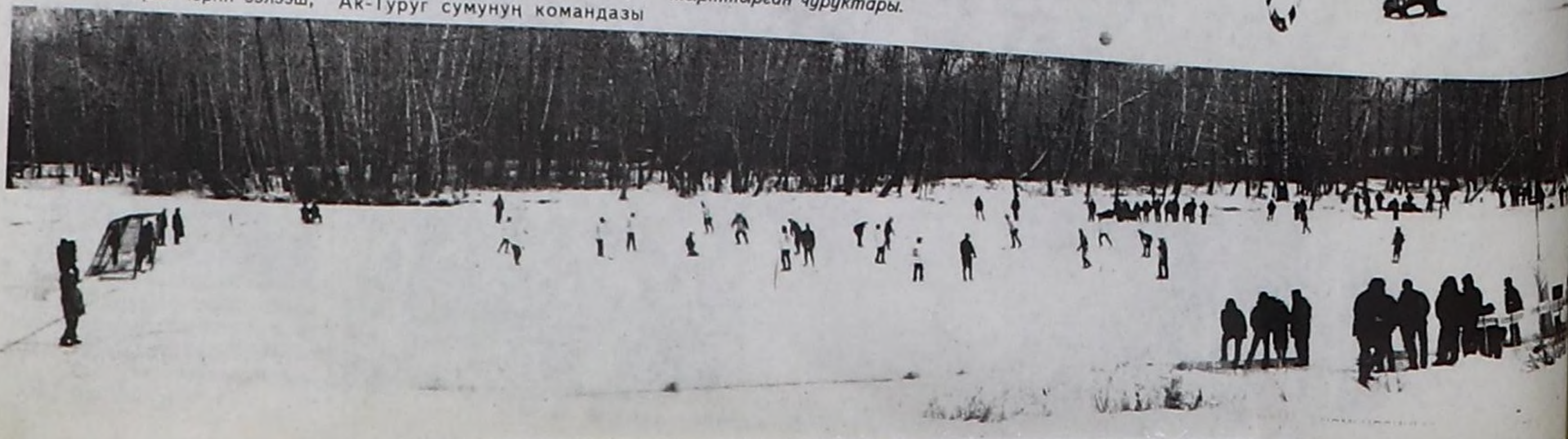
Үшкү черге Чөөн-Хемчик кожууннун Баян-Тала сумунуң чыынды командалары төлөптиг болган. Дөрткү черни Чаа-Хөл кожууннун Ак-Туруг сумунуң командалары

элээш.

Мячилиг хоккейге ынактар билир: бо дээрме, чыл санында шаңналдыг черлерге кирип турар эң шыырак дээн командалар-дыр. Оларның тренерлери чыл санында аныяк оолдарны массалыг оюннарның бирээзи болур — мячилиг хоккейге хаара тудуп, он-он чылдар бурунгаар-ла салдыгач чаагай чаңылды уламчылап, а эң-не кол чүүл — мячилиг хоккейге шыырак ойнакчыларлыг кожууннар деп бедик адын салбайн турары.

Бистиң корр.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

КУБОК – БАЙ-ТАЙГАЖЫЛАРДА!

Чазак Даргазының шаңналы дээ

ШКОЛА АМЫДЫРАЛЫ

ХҮНДҮТКЕЛДИҢ СӨСТЕРИН — ОЛАРГА

Мээн Суг-Аксы ортумак шко-
ла үр чылдарда кады ажилдаа-
р башкылар Дондуп Быйым-
вич, Александра Кертик-оол-
а, Өшкү-Саар Сотпаевна, Мөң-
оол Бораевич, Светлана Нико-
на Очур-оол, Мария Михайлов-
на-оол олар. М.М.Тас-оол —
башкым, ол кезээде хулу-
м чоруур арын-шырайлыг.
не немец дыл өөредип турганы
дурбас. Башкывыс ам-даа үр
тап, кадыы эки, аас-кежикти-
олзунам деп йөрээр-дир мен.
Аянныг, топтуг, ортумак дурт-
тыг, сергек карактарлыг Дон-
Быйымбаевич назынының чар-
н уруглар кижизидилгезинче
эңгейни салып келген. Ол
ларны ногаа өстүреринге
дип, ажил-амыдыралга белет-
келер үениң агроном-садчы-
н белеткеп турган. Бо башкы-
уруг-дарыы, өг-бүлөзи аажок
инитичи. Уруг-дарыын эртем-
лиг, чонунга, төрөл-дөргүлүн-
эрээн Тывазынга ажыктыг ки-
р кылдыр өөредип кижизит-
Башкы боду кончуг кезээ,
ер, тудуг тудар, чазаныр
ларда база улуг мерге-
иг.

Суг-Аксы ортумак школазынга
директорлап, башкылар коллек-
тивин билдиг удуртуп турган
башкы Мөңгүн-оол Бораевич —
эптиг-эвилең, хүндүлээчел, эске-
риичел, коллективиниң башкы
бүрүзүңгө кичээңгейлиг, тывын-
сагынгыр, сагыш човаачал удур-
тукчу, чогаалчы-даа, тудугжу-даа
кижи. Ол хөй чылдарда химия
башкылап, өөреникчилерге быжыг
билигин берген. Боду хөгжүмгө
кончуг ынак.

Башкы дээрге-ле, өөреникчи
уруглар, оолдарның эң хүндүткел-
диг, кезээде уттундурбас чоок ки-
жизи. Уруг бүрүзүңгө башкызы эң
үнелиг кижизи бооп артар. Баш-
кының солун чугаазы, солун ужу-
ралдары, кандыг-даа кайгамчык
хуулгаазын кижилер дугайында
тоолдары хөй чылдар иштинде
өөреникчилерниң сагыжыңга ар-
тып калыр. Уругларга эртем-билиг
чедип алыры дег аас-кежик кайда
боор.

Башкы дугайында бо ырны кон-
чуг-ла аянныг чиге ырлап каан-дыр:
Эге бирги класстан бээр
Эртем-билиг бединге дээр
Өөредип кижизиткен
Өртээ турбас эргим улус,

Башкыларым, башкыларым.
Арыннары чырыткылыг
Ачылыг-ла башкыларны
Хүлүмзүрүү арнын каастаан
Хүндүткелдиг башкыларны.

Бо 1967-1968 өөредилге чы-
лында бистин Суг-Аксы школавыс-
тың башкыларының ынчангы арын-
шырайын көрүңер даан (чурукта).
Кайы хире аас-кежиктиг, аныяк
чараш-тырлар, ам бо үеде оларның
арын-шырайын көөргө магадан-
чыын, ол башкыларывыстың аяс
хүн дег чазык, тааланчыг хүлүм-
зүрүүн кижиге көргөш, катап-катап
көрүп-ле олурксаазы кээр.

Кулакка дыңналып арткан олар-
ның хөглүг каткызы, музыка дег
кичээл тайылбырлаан үннери
класстарда чаңгыланып турган-даа
ышкаш. Бо хүннерде оларның
чамдыызы аравыста чок, ынчалза-
даа оларның чырык омур-хевири
бистерниң сагыш-сеткиливиске
кезээде артып калыр. Коллектив-
виске орус башкылар: Родина,
Чивилева, Ишкина олар турган.

Бо бүгү башкыларга ажы-төлү-
нүн, чонунун аразыңга ам-даа хөй
чылдарда чурттаарын күзөдүм.
Анзатмаа МОНГУШ,
хоочун башкы.

Кызыл хоорай.

АВЫРАЛДЫГ АВАМ
ЧАГЫ

Частың улуг байырлары Март 8-ке тураскааткан Булуң-
Терек ортумак школазының башкызы Клара Эртинениң
«Авыралдыг авам чагы» деп класс шагын номчукчула-
рывыска бараалгаттывыс.

Класс шагының кол сорулгасы
— аваларны чогадыкчы ажил-
дарже хаара тудар, школа-биле
харылзаазын быжыктырар болгаш
өөреникчилерни аваларын хүндү-
лөп, оларга ынак база аваларыңга
чоргаарланып чоруур кылдыр ки-
жизидери. База ол ышкаш уруг-
ларның чугаа-домаан сайзырадып,
быжыг, найыралдыг, чаңгыс дем-
ниг коллективти тургузарын өөре-
дир.

«Авыралдыг авам чагы» деп
класс шагынга өөреникчилер, ава-
лар, класс башкызы база жюри ке-
жигүннери киришкен. Баш удур бе-
леткел ажилдар кылдыр аваларга
чалалгаларны чедирип тараткан.
Мөөрейге киржир аваларны баш
удур тодараткан. Класс шагының
дерилгези кылдыр «Эне сөзү» деп
солунунун үндүрүлгелери, шүлүктөр,
ырылар, аваларның чуруктары
болгаш уругларның бижээн чогаа-
дылгалары.

Класс шагының ажыдышы-
кыны.

Башкы: «Эргим, уруглар,
хүндүлүг, авалар! Бөгүн бисте «Ие-
лер», «Энелер» чедип келген.
Амыдыралывыста эң-не кол черни
ээлеп турар, ажы-төлү, өг-бүлөзи
дээш доктаамал сагыш салып,
экини, аас-кежикти күзөп чоруур
эң-не чоок болгаш эргим кижиле-
ривис мөөрейге киржир.

Башкарыкчы ава:

Ава кижиге дириг
чораан назынында
Ажы-төлүм менди,
кадык чорзуннар дээр.
Шаптаразың,
кадыг-бергээ таварышса,
Чаңгыс бодум чүктөзмө,
ажырбас дээр.
Идик-хептин чаазың-даа,
чаражың-даа,

Аш-чемниң дээжизин,
амданның-даа
Ажы-төлгө арттырып каап
турар ийик.
Алдыңга-даа, мөңгүңгө-даа
солуп болбас,
Арыг-шынны салгалыңга
айтып чоруур
Ачы-буян, өлчөй бүргээн
ава чүрээн
Алдаржыдып, уран ырга
мөңгөжидээл! (Екатерина Саая).

Өөреникчи:

Авай, ынак авай,
Авыралдыг, ынак авай.
Аксым-кежиин чаяп берген
Айтып-сургаар ынак авам.
Өөреникчи:
Мени авам азырап каан,
Мени ишке өөреткен.
Чараш чаңыг авайымга
Чажымдан-на ынак-тыр мен.
Ниитиниң «Авам шайы» деп
ырының күүсөлдөзү.

Дараазында аваларның мөө-
рейи эгелээр. Мөөрей дөрт үе-ча-
дадан тургустунган. Оң түннелин-
де тиелекчини илередири-биле жо-
ри кижигүннери түннелдерни үндү-
рер. Тиелекчи кол черлерден аңгы-
да, номинациялар аайы-биле шаң-
налдарны база тыпсыр.

Башкы:

Күзелиңер, бодалыңар
Хүннер санай бүдөр болзун!
Хүлүмзүрүг арныңарга
Хүннээрер дег чайнап чорзун!
Байырларга келгеннерге
База катап мөгөйдөвис.
Магаданчыг чараш эрткен
Класс шагы солун болду.
Байырларга тураскааткан класс
шагының түннелдерин үндүрүп,
өөреникчилер аваларыңга байыр
чедирип, чылыг-чымчак сөстөрүн
илереткен.

Дилээшкин — кичээл

ЭР СОРУК, ЭРЕС УГААН...

өөлгү үеде амыдыралдың агымының
биле ниитилелде мөзү-бүдүш айты-
лары элээн нарын байдалда келген.
чонувустун салгалдан салгалче дамчып
н чаңылдарывыс, сүзүлгелдеривис,
илдарывыс өг-бүлө бүрүзүңгө сагыт-
айн, сайзыравайн, уттундуруп турары
ар кижизидилгезинге шаптык болуп,
арның мөзү-шынарының чараш эвес
чыдары чүглө башкыларны эвес, ни-
де бүгү чонну дүвүредир ужурулг. Бо
ы-биле шупту демнежиң, ажилды
ар болза, ынчан кандыг-бир түннелге
бо айтырыг шиитпирлеттинип болур
үүлге, бодум хуумда, идегеп чоруур
Ынчанга бодумнуң тыва чогаал
лдеринге мөзү-бүдүш темазын бирги
салып алгаш, чогаалдарга даянып, ол
ларның өөредилгиг, кичээндиргиг
арын уругларга билиндирери — кол
гам. Бодумнуң дуржулгамдан кожуун
ге эрткен «Чылдың башкызы» деп
ейге эрттирген кичээлимниң кол
ы-биле силерге таныштырайн.
гы үениң чидиг айтырыгларының би-
— эр кижиниң мөзү-шынарының

лааны, ниитилелде байдалы. Ооң кол чылда-
гааннары: арагалаашкын, ажил-агый чок
чорук, кем-херек үүлгедиишкенин, быжыг
тура-сорук чогу...

Бистин өгбелеривистин ажил-амыды-
ралын төөгүдөн ап көөргө, эр кижиге өг-бүлө-
ниң чөлөңгиижи, азыракчызы, бүзүрели,
даянгыжы бооп чораан. Амгы үеде амы-
дырал көңгүс өскерлип, шаг-төөгүдөн туруп
келген кончуг мерген угаанныг, чоргаар, ка-
дыг-бергеге шыдамык, ажилгыр-кежээ,
амыдыралчы эр кижилеривис канчап
барганыл деп айтырыгны салып: «Кайгал?!
Эр сорук, эрес угаан, бедик чүрек... азы?!»

Езулуг кайгал эр кижилерни дилээр-
биле кичээлимниң эпигравы кылдыр Э.Ми-
життин «Кайда силер?» деп проза-шүлүүн
алган мен. «...Кайда силер, чидиг бис дег
чиге көргөн шиитпирлиг көрүштүглер, кайда
силер? Кайда силер, коргуш билбес, арыг,
бедик чүректерлиг, кайда силер?...» Оларны
дилээр сорулга-биле В.Көк-оолдун «Сам-
бажык», К.-Э.К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-
Хем», Б.-Б. Тараачының «Кайгал» деп чо-
гаалдарын алгаш, ында маадырларның омур-
дарынын көрүп, ажил-агый чок чорукту

кижилер деп чүүлду уругларга билиндирип
сайгарганы ажыктыг болган.

«...Көгел — ук ызыгууру ядыы эр. Кай-
гал-даа, мөге-даа кижиге. Улус ооң адын
адаарда, кайгал деп сөстү кады тудар, чонга
хүндүткелдиг, биче сеткилдиг...»

Хаспаажык — Оюннарның кайгалы.
Элегес, Межегейде ону танывас, билбес
кижи чок. Улус аңаа чоргаарланып, ылаңгыя
ол черниң аныяк-өскениниң үлегер-майыы.
Хаспаажык — кижиге эдержиң ханмас
эрлерниң бирээзи. Херек болза, ол эжинге
эдин-даа кезип бээрден чалданмас...

«...Кайгал Тараачының «улугну улуг деп,
бичиини бичии» деп хүндүлөп билири, арга-
сүмө айтырып келген улусту далаш чок
дыңнап, сүмезин кадып, дуза дилеп келген
кижини камгалап, бай-дүжүмөттөр-биле
шыңгы чугаалажырындан чалданмас...»

Үстүндө чогаалдардан алган одуруглар-
га даянган, езулуг кайгалдар деп кандыг
кижилер дээрзин дараазында сөстөр-биле
түннөп болур: чонунга хүндүткелдиг, эвилең-
ээлдек, аксы-сөзү эпиг-чымчак, каш янзы
арга-хоргалыг, эрес, чоргаар, угаанныг,
сорукур...

Кайгал деп сөстүн тургузуун алыр бол-
за, дазылы кайга база аңаа синонимнер:
магада, көр, сонуурга. Ындыг төлээде кай-
галдар дээрге кижилерниң магадап ханмас,

сонуурганчыг кижилери турган деп чүүлду
сайгарылга соонда уруглар билип алыр
ужурлуг.

Бо кичээлимниң база бир онзаланып
турар чүүлү—дээрде ужул чоруур эзирлиг
видеосюжет. Чүге ыял-ла ол видеосюжетти
ажыглаанын уруглар дораан тодарайдып
каапкан. Эзирниң чоргаар, түрлүг омур-
хевири биле кайгал эрнин омур-хевири
чүүлдешкек.

Багай кадайның чаңгыс инээн үптөп ал-
гаш, көөргөттинип, «кайгал, мен шыдаар»
деп турар кавычка иштинде кайгалдары (ам-
гы үеде), уруглар дораан шүлүктүн утказын
сайгарып тодарайдып шыдаан. Чүге дээрге,
мал оорунун дугайында айтырыг — амгы
үениң бир чидиг айтырыгларының бирээзи.

Автор шүлүүнүн сөөлүндө «...Эрнин эри
кайгал деп ат бужартаан-дыр...» деп боду-
нун хараадалын илереткен. Ол чажыт эвес,
амгы үеде чон үптөп чоруур оорларывысты
кижилерниң кайгалдар деп турары чар-
жынчыг, мугулай чорук деп чүүлду уруглар
бо кичээлден билип ап, моон соңгаар ол
сөстү таарыштыр ажыглаарын боттарыңга
шиңгээдип алган.

Тамара САРЫГЛАР,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы.
Бижиктиг-Хая суур.

ының бирги оралакчызы Ш.И.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың январь 27-де № 51 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээринде регионалдыг күрүне контролюнга хамааржыр суг объектилеринин даңзызы

Дугым суглар (хемнер, дамырак суглар, шыгжамыры);
алдар);
хөөлбектер (хөлдөр, карьерлер, суг бажы, гейзерлер), доштар, харжыгаштар.

Бруцеллезтан аараан согар ужурга таварышкан малдар дээш компенсация төлээринин Чурумунун 8 пунктузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың ноябрь 1

№ 163 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы болза:
Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 9-та "Бруцеллезтан аараан ужурга таварышкан малдар дээш компенсация төлөвирин бээринин дугайында" № 716 доктаалы-биле бадылаан ил мал дээш компенсация төлөвирининин Чурумунун 8 пунктузунга дараа-

зында өскерилгелерни кириер:
2 абзацта "29" деп санны "45" деп сан- биле солур;
3 абзацта "11" деп санны "23" деп сан- биле солур.
2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың июнь 17-де № 264 доктаалына өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың ноябрь 1

№ 166 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы болза:
Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың июнь 17-де "Хоорай округтарының аш муниципалдыг районнарның тус чер башкарылга органның ажил- дулгазының ажыктыгының үнелел

көргүзүлгелеринин даңзызынга өскерилгелер кириеринин дугайында" № 264 доктаалының ийги абзазын күжүн чидирген деп санаар.
2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

Тус чер ужур-дузалыг камгалалдыг тураскаалдарның даңзызынга өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың декабрь 2

№ 539 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы болза:
Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлө- 1977 чылдың апрель 5-те "Тыва АССР- өөгүнүн болгаш культураның турас- арын камгалаар хемчеглер дугайында" доктаалы-биле бадылаан камгалалдыг каалдар даңзызының 2 кезээнин 7

пунктузун күжүн чидирген деп хулээп көрүп, өскерилгени кириер.
2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

Иити практиканың эмчизинин (өг-бүлө эмчизи) ажил- орудулгазының Чурумунун 2 пунктузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың декабрь 15

№ 554 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы болза:
Тыва Республиканың Чазааның Дар- ың 2004 чылдың декабрь 20-де № 1148 ил-биле бадылаан иити практиканың ийги ажил-чорудулгазының Чуруму-

нун 2 пунктузунга "алды ай" деп сөстөрни ап каапкаш, өскерилгени кириер.
2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы А. ДАМБА-ХУУРАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың март 29-та № 377 доктаалын күжүн чидирген деп санаарының дугайында

2011 чылдың январь 27

№ 556 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы болза:
Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың март 29-та "Тыва Республикада ферра агаарының камгалалы дээш контролюнун (күрүнениң экология

контролю) дугайында" № 377 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.
Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Каа-Хем, Кызыл, Эрзин кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссияларының 2011-2016 чылдардагы составын четчелеп тургузарын эгелээринин дугайында

2011 чылдың март 2 №157/705-5 Кызыл хоорай

17 чылдың апрельде Тыва Республи- Соңгулда комиссиязы Каа-Хем, Эрзин кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссия- ның составын четчелеп тургускан. Де- рев соңгулда комиссияларының бүрүн ринин хуусаазы дөрт чыл болуп турар а Федерациязының хамаатыларының да эргелеринин болгаш референ- киржир эргелеринин кол-кол мага- дарының дугайында" Федералдыг нун 26 чүүлүнүн 3 пунктузу). ссия Федерациязының хамаатылары- нгулда эргелеринин болгаш рефе- га киржир эргелеринин кол-кол мага- дарының дугайында" Федералдыг нун 26 чүүлүнүн 3,5,6,7 чүүлдеринге р Тыва Республиканың Соңгулда иязының доктаалы болза:
Тыва Республиканың девискээр соң- омиссияларына дараазында аттарны болгаш дараазында сан составын

оларга тургузар:
Каа-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы (комиссия бадылаар эргелиг 9 кежигүннүг);
Кызыл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы (комиссия бадылаар эргелиг 9 кежигүннүг);
Эрзин кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы (комиссия бадылаар эргелиг 9 кежигүннүг);
Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязы (комиссия бадылаар эргелиг 11 кежигүннүг).
2. Каа-Хем, Кызыл, Эрзин кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның девискээр соң- гулда комиссияларының 2011-2016 чылдар- дагы составын четчелеп тургузарын эгелээ- ринин дугайында Тыва Республиканың Соң- гулда комиссиязының дыңнадыын респуб- ликаның "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарына парлаар (дыңнадыгның сөзүгү- ледин кошкан).

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың март 13-те №96 доктаалына өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың декабрь 2 №533 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның док- таалы болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың март 13-те "Үндүр сөөртүрүнчө көрдүнген (ажыл, ачы-дуза) барааннарны бү- дүрүп болгаш боттандырып турар, биче бол- гаш ортумак сайгарлыкчы чоруктун субъек- тилеринге чарыгдалын эгидер сорулга-биле субсидия акша бээринин дугайында" №96 доктаалына дараазында өскерилгелерни кириер:

1) доктаалда:
а) адында "бүдүрүп турар болгаш" деп сөстөрнүн соонга "(азы)" деп сөстү немээр";
б) кирилде кезээнде "бүдүрүрүнүн талазы-биле" деп сөстөрнүн соонга "(азы)" деп сөстү немээр";
в) 1-ги кезээнде "бүдүрүп турар болгаш" деп сөстөрнүн соонга "(азы)" деп сөстү немээр";

2) Дүрүмде:
а) адында "бүдүрүп турар болгаш" деп сөстөрнүн соонга "(азы)" деп сөстү немээр";
б) 2-ги кезээнде "бүдүрүп турар болгаш" деп сөстөрнүн соонга "(азы)" деп сөстү немээр";

в) 6-гы кезээнин дараазында уткалыг иштиги 5-ки пункт-биле немээр:

"5) 2008 чылдың январь 1-ден эрте эвес, үндүр сөөртүрүнчө көрдүнген, барааннар бүдүрүп болгаш боттандырып турар (ажыл, ачы-дуза), ортумак сайгарлыкчы чоруктун субъектилер-биле азы 2005 чылдың январь 1-ден эрте эвес, үндүр сөөртүрүнчө көрдүнген, барааннар бүдүрүп болгаш боттанды- рып турар (ажыл, ачы-дуза), биче сайгар- лыкчы чоруктун субъектилер-биле россия- жи чээли организацияларында (моон соң- гаар банкылар) 3 чылдан көвүдөвес хуусаага хаара туттунган (моон соңгаар чээлилер), чээли талазы-биле хуу төлөвири-биле харыл- заалыг, чарыгдалдарның кезээнге субсидия акшаны бээр";

г) 7-ги пунктта "туризм болгаш сайгар- лыкчы чорукка" деп сөстөрни "сайгарлыкчы чоруктун хөгжүлдээринин талазы-биле" деп сөстөр- биле солур";

д) дараазында уткалыг 11.1 пункт-биле немээр:

"11.1. Бо Дүрүмнүн 6 дугаар пунктузунун иштиги 5-ки пунктта көрдүнген субсидиялар Россия Федерациязының бюджет система- зының үндүрүг болгаш өске-даа албан тө- лээр ужурлуг төлөвирлер талазы-биле биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукта хуу- саазы эрткен өрө чок болза, чээли бээринин ай-хүнүнге күштүг бооп турар Россия Феде- рациязының Төп банкызының чаңгыстан көвүдөвес ийги эде акшаландырышкын салыының, хуузуунун төлөвиринче чарыг- далды биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктун субъектилер-биле ай санының санаашкынындан үндүрүп турар 50 хуузу биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктун төлээлеттирген органына бээр.

Чээли төлөвиринин чурумунда көрдүнген, ону хуусаазында күөскениниң болгаш хемчээлинин талазы-биле хулээлгелеринин керээзин езугаар субсидияларны биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктун субъектилеринге бээр.

Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чо- руктун субъектилер-биле Дүрүмнүн 6 дугаар пунктузунун иштиги 5-ки пунктта көрдүнген сорулгаларга дүүштүр субсидия алырда төлээлеттирген органче дараазында документилен кириер:

а) чаңгыс удаа: билдириништин, банкының шынзытканы чээли керээзинин хоолгазы, ссуда агар санындан үндүр бижидилге, чээли төлөвиринин графиги болгаш оон хуузуунун төлөвири, дугуржулга экспорттун паспор- туун хоолгазы, ол ышкаш биче болгаш ор- тумак сайгарлыкчы чоруктун удуртукчула- рының шынзытканы экспортче продукция- ның дужаалдазының дугайында керээзинин хоолгазы;

б) ай санының: биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктун удуртукчуларының болгаш банкының шынзытканы чээли хуу- зуунун талазы-биле санаттыг төлөвирин бадыйткап турар төлөвир даалгаларының хоолгазы, чээлинин хуузуунун төлөвиринче субсидияның хемчээлинин санаашкыны;

в) квартал санының: биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилеринде Россия Федерациязының бюджет шугумунда үн- дүрүг болгаш өске-даа төлөвир хулээлгеле- ринин талазы-биле хуусаазы эрте берген өрөзи чок дугайында үндүрүг органның сөөлгү отчет ай-хүнүнүн шынзылгасы";

е) 19 дугаар пунктта "бүдүрүп турар болгаш" деп сөстөрнүн соонга "(азы)" деп сөстү немээр;

3) №1 капсырылгада Дүрүмге оң талазы- ның кырыкы азында "бүдүрүп турар бол- гаш" деп сөстөрнүн соонга "(азы)" деп сөстү немээр;

4) №2 капсырылгада Дүрүмге: оң талазының кырыкы азында "бүдү- рүп турар болгаш" сөстөрнүн соонга "(азы)" деп сөстү немээр;

билдириништинин ээзинде "сайгарлыкчы чорукка болгаш туризмге" сөстөрни "сай- гарлыкчы чоруктун хөгжүлдээринин талазы- биле" сөстөр-биле солур";

билдириништинде "сайгарлыкчы чорукка болгаш туризмге" сөстөрни "сайгарлыкчы чоруктун хөгжүлдээринин талазы-биле" сөстөр-биле солур";

5) №3 капсырылганың Дүрүмүнде оң талазының кырыкы азында "бүдүрүп турар болгаш" сөстөрнүн соонга "(азы)" деп сөстү немээр";

6) №4 капсырылганың Дүрүмүнде оң та- лазының кырында азында "бүдүрүп турар болгаш" сөстөрнүн соонга "(азы)" деп сөстү немээр";

7) №5 капсырылганың Дүрүмүнде оң та- лазының кырыкы азында "бүдүрүп турар болгаш" сөстөрнүн соонга "(азы)" деп сөстү немээр";

8) №6 капсырылганың Дүрүмүнде оң талазының кырыкы азында "бүдүрүп турар болгаш" сөстөрнүн соонга "(азы)" сөстү немээр.

2. Бо доктаалды "Тувинская првда" бол- гаш "Шын" солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Дар- газының бирги оралакчызының хулээлгезин күөседип турар Ш. ИРГИТ.

4. Бо доктаалды республиканың "Шын" парлаар. болгаш "Тувинская правда" солуннарына

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

ДЫҢНАДЫГ

Каа-Хем, Кызыл, Эрзин кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның девискээр соң- гулда комиссияларының 2007-2011 чылдар- ның составының бүрүн эргелеринин хуусаа- зының доозулганы-биле холбаштыр "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлуга дүүштүр Россия Федерациязының Федералдыг Ху- ралының Күрүне Думазына, Тыва Респуб- ликаның Дээди Хуралына (парламенти- зинге), муниципалдыг тургузулгарның төлээ- лекчи органнына, мурнуку составтын де- вискээр соңгулда комиссияларына муни- ципалдыг тургузулгарның төлээлекчи орган- нары, мурнуку составтын девискээр соңгул- да комиссиялары, хөй-ниити каттыжыш- кыннар соңгукчуларның чурттап, ажилдап, албан хаап, өөренип, чурттап турар черинин аайы-биле Каа-Хем, Кызыл, Эрзин кожуун-

нарның болгаш Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссияларының 2011-2016 чыл- дардагы составын четчелеп тургузарын эге- лээринин дугайына Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Девискээр соңгулда комиссияларының аттарын болгаш оларның сан составын Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2011 чылдың март 2-де №157/705-5 доктаалы- биле тодараткан, ону бо дыңнадыг-биле кады парлаан.

Девискээр соңгулда комиссияларының составына саналдарны бо дыңнадыгны пар- лаан хүнден бир ай дургузунда дараазында адреске хулээп ап турар: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

ЧЕДИИШКИННИГ ОЙНААННАР

Эрткен дыштанер хуннерде шыдыраага республиканың бирги чери дээш маргылдаа доозулган. Чаа-Холден Алла Кенден биле Москвадан Долаан Салчак тус-тузунда херэежен болгаш эр улус аразында 2011 чылдың республика чемпионнары болган.

Херэежен улус аразында ап болгу дег 8 сандан 7,5 санны албышаан, бирги черни Чаа-Холден шыдыраага тренер башкы Алла Кенден бүзүрелдин-биле чаалап алган. Ол чаңгыс оюнну бодунуң уруу, түннелинде 9 киржикчи аразындан 4-кү черни ээлээн Ай-Суу-биле хайымнаан. Алла Доржуевнаның 25 чыл ажыр шыдыраа ойнап чоруурун демдеглээр апаар.

Херэеженнер маргылдаады Кол угбашкылар болгаш амдыызында Тывада шыдыраага мастер Валерия Куулар киришпээнинден, манаваан түннелдерге чедирбээн бол, эр улус аразында түннелдер маргылдааның сөөлгү минуталары хамаанчок, секундаларында чедир билдинмес турган.

Республиканың барык шупту кожууннарындан келген 68 шыдыраачы чартык түннел

оюннарны эрттирген соонда, түннелге 14 шыырак ойнакчы бирги чер дээш мөөрейлешкен. Оларның 6-зы эрткен чылгы түннел оюннарга 1-ден 6-гы чер алган улус, 6-зы чартык финалдың тиелекчилери болгаш 2-зи түннел оюннарга ойнаар эргени 5-5 муң рубль-биле садып кирген киржикчилер болган.

Эр улус аразында маргылдааның эгезинден сөөлгү салыында чедир республиканың 3 дакпыр чемпиону, Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң ажилдакчызы Эдуард Ховалыг бүзүрелдиг ойнаан. Ол Шагаан-Арыгдан Владимир Хаян-оол-биле сөөлгү салыын хайымнаан-даа болза, чемпионнап каар турган. Чүге дээрге ол сыр сүрүп келген удурланыкчыларын чартык сан ажып турган болгаш, сан деңнежирге-даа,

немелде көргүзүлгөр-биле дөмей-ле бирги черни алып турган. Ынчалза-даа Эдуард Ховалыг сөөлгү салыын хенертен уттурупкан соонда, бирги чер дээш демиселди республиканың 3 дакпыр чемпиону, Чөөн-Хемчиктин кожуун эмнелгезинин эмчизи Орлан Сарыглар биле Россияның күрүнениң күш-культура, спорт болгаш туризм университетинин (Москва хоорай) 5-ки курузунуң студентизи Долаан Салчак уламчылаан. Долаан Салчак чүгле бо маргылдаага киржир дээш Москвадан чедип келген. Сарыгларга-даа, Салчакка-даа сөөлгү салыгда хайым херекчок турган. Олар аразында хайымнап каан болза, хары угда 3 ойнакчы дең-дең саннарны алза-даа, коэффициент-биле Эдуард Ховалыг чемпионнай бээр турган. Ынчангаш удурланыкчылар Долаан Салчактын шыдыраа шагында сөөлгү минутазында чедир тудушканнар. Үези база элээн курлавырлыг удурланыкчызының шаап халдаашкынындан камгаланып үнгеш, чайгылыш чок мат-биле кызап келгеш, Долаан

удурланыкчызын дүжүп бээрине кан. Аңаа чедир ооң шагынга минут үе артып турган. Ынчалдыр Долаан шыдыраага республиканың эр улус чемпиону болганы ол. Долаан Салчактын университетин дооскаш, Тывада талазы-биле бир дугаар дээш дипломнуг специалист болур. Алыс ол Тываның 15 дакпыр чемпиону, башкызы Николай Шишигининин изи боор деп шыдыраачылар чугаалап

Маргылдаага 2-ги, 3-кү черле удаада 4 дакпыр болуп шыдавын республиканың 3-3 дакпыр чемпиону Эдуард Ховалыг биле Орлан Салчак ээлээннер.

Маргылдаа соонда шыдыраачының Шыдыраа федерациязының хуралында амгы байдалды сайгарылашкаш, элээн каш организастыг шлерни хүлээп алган. Шыдыраа федерациязының даргазының оралакчы нинти ажылындан республиканың чылгы чемпиону, Өвүр кожуунуң гезинин улуг эмчизи Валерий Куулар дилээ-биле хостаан. Ооң орнуна Ховалыгны соңгаан.

Мерген АНАЙ

Шыдыраа

Чаа кино

«УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМ»

Тываның Улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номунга үндезилээн тыва кинону Барыин-Хемчик кожуунуң Эрги-Барлык суурда бичии болгаш элээди уругларның «Спорт-Фильм» студиязы 2011 чылда тырттылары-биле белеткел ажилдарын эгелей берген. «Спорт-Фильм» студиязының ында-мында көргүзүп турар апарган кино уран чүүлүнге сонургалдыгларның ойнап турарының дугайында тыва киноларын көргөн республиканың чурттакчылары сактыр чадавас.

«Ачазының оглу», «Албыстыг Эл», «Ынакшылдың ыргак-дагыр оруктары», «Адазының оглу – 2», «Ынакшыл чокта чуртталга чок» деп долу хемчээлдиг киноларын кинотеатрларга, культура ордуларында, клубтарга көргүзүп, «Хлеб», «Авай?!», «Тайгага ужураалдар» деп кыска хемчээлдиг өөредиглиг киноларын фестивальдарга кириштирип, көрүкчүлөрдүн-даа, журиниң-даа сонургалын оттуруп, тиилелгелерни чедип ап турарлар.

Ам студияның удуртукчузу, Барыин-Хемчик кожуунда Уругларның чогаалдыг төвүнүн башкызы В.П. Сарыг-оолдан алган интервьюну силерге бараалгаттывыс.

– Валерий Петрович, «Уйгу чок Улуг-Хем» деп ном тыва чогаалдың классиказы болгай. Кызыл-Эник Кыргысовичиниң 4 томнуг улуг романын канчап кино кылдыр тырттырар деп диттигипкениңер ол? Бом-биле кино тырттырарын кым чөпшээрди?

– Бир дугаарында, чаа үнүп келген Тоолай чылы-биле бүгү тыва чонумга байыр чедирбашаан, кадыкшылды, аас-кежиктиг чуртталганы, келир хөгжүлдиг үеже чүткүлү күштүг-ле болзунам деп йөрээл салып тур мен.

– Четтирдивис, ындыг-ла болзунам, курай, курай!

– Бо айтырыгны хей-ле кижилер меңээ салып, чамдыызы деткип, бир чамдыызы кончуп, соксадып-даа турар чүве чорду. Ынчангаш бир-ле дугаарында культура ажилдакчыларындан, театр артистеринден, режиссерлардан, удуртукчу даргаларымдан: «Бом-биле кино кылдыр тырттырарым ол, ындыг эргем бар бе?» – деп айтырыгны, бодум хуумда, салган мен. Ол дээрге чогаалдык арга-биле ажилдап чоруур Россия хамаатызы кижиниң эргези, ону хоруп турар хоойлу-дүрүм чок. Чүгле авторнуң чөпшээрели херек.

Далажып, шынары багай кылдыр ойнап болбас, эки белеткенер деп деткип, сүмелээрлери-даа бар. «Ол дээрге күрүне херээ-дир, бис билбес бис» – деп, харысалгадан бужурганьлары-даа бар.

Хоойлу-дүрүм хорувайн турар чүве болганда дээш, ылаңгыя культура ажилдакчыларынын, театр артистериниң, режиссерларның деткимчезинге хей-аът киргеш, чогаалчыыстың өөнүн ишти Сарыглар Маскыровна кырган-авайга айтырып чеде бердим. Сарыглар Маскыровна мени чылыг, чымчаа-биле уткуп, хүлээп алгаш, бажымны чыттап, романның 1, 2-ги томнарын белекке сунуп, йөрээл-чөпшээржилгени бижип, адын салып берди.

– Чүге «Уйгу чок Улуг-Хемни» шилип алганыңар ол? Оон шала бичежек чогаалдардан шенеп болбас турган бе?

– Бис Кызыл-Эник Кыргысовичиниң 4 томнуг улуг романын долузу-биле эвес, чүгле 1-ги томнуң 1-ги номундан эгелер, Буян биле Анай-Караның чаш, элээди чораанын кино кылдыр тырттырар сорулганы салып алган бис. Романы долузу-биле тырттырар дээр болза, амдыызында күш четпес-даа бис, шынап-ла, ол дээрге күрүне херээ-дир.

Чүге «Уйгу чок Улуг-Хем»?

Школачы чылдарымдан-на номчуттунар турган мен. «Уйгу чок Улуг-Хем» – эң ынак чогаалым. Бо чогаалда маадырларның овор-хевир, чаш чорааны кайгамчык чараш, чаптанчыг, солун, чечен-мерген, чидиг кылдыр бижиттинген деп санаар мен. Бодум өөреникчилер-биле ажилдап чоруур болганым-да, номда маадырларыыстың харназынын 10-дан 16 хар чедир көргүскен үезин шилип алганымыс бо.

Кино тырттырып эгелээрде эрткен үениң-даа, амгы шагның-даа чогаалчыларының хей-ле номнарын номчудум. Чечен чугаа, тоожу, роман кылдыр бижип каан чогаалдарны кино кылдыр тырттырарының бергежи кончуг боор чүве чорду. Ынчангаш баштайгы үеде шенелде кылдыр бодумнуң амыдыралдан эскериглеримни, эки чуртталга, ынакшыл, өг-бүле дугайында бодалдарымны киносценарийлер кылдыр бижээш, тырттырып турганым ол.

– «Уйгу чок Улуг-Хем» деп кинону тырттырарыңа белеткел ажилдары кайы хире чоруп турарың?

– 2009 чылдың сентябрь айдала бичилеп белеткенип эгелээн бис. Кол рольдарга ойнаар актерларыыс бар. Эрги-Барлыктын Культура бажынының чанында Улусчу театрның режиссеру, чуркчузу бооп ажилдап чоруур хоочун культура ажилдакчылары Данил Хаакович Хомушу (Сүлдем ашак), Степан Калиндивиевич Салчак (Маңгыр чейзең), Эрги-Барлык суурда «Спорт-Фильм» студиязының бичии актерлары Чаян Чамзырын (Буян), Айдың Саая (Чудурукпай), Күдерек Саая (Буянын чаш чорааны), Кызыл-Мажалык суурда О.Намдараа аттыг культура ордузунуң режиссеру Хураган-оол Серинович Саая (Саванды), Кызыл-Мажалык суурда уругларның чогаалдыг төвүнүн башкызы Омак Шойдар-оолович Ооржак (Дагыр хүнду), Ак-Довурак хоорайдан Алексей Донгак (Херик бошка), Шагаан-Арыгдан Намзырай Сергек (Чудурукпайның чаш чорааны)... Чаян-Хамнын, Анай-Караның, орус кожай Севээн-Орустун, оон хөлечиктери Губанов биле Жулановтун рольдарына ойнаар актерлар амдыызында

дилээшкенде.

– XX вектин эгезинде болушкуннарны тырттырарда хей-ле шаандакы идик-хеп, эт-херекселдер херек апаар боор аа?

– Ол талазы-биле ажилдар база чоруп турар. Чаңгыс араттын (Сүлдем ашактын) идик-хевин (идинден эгелээш, бөргүнге чедир), эт-херекселдин (оттук, бижек, данза, таакпы хавы, боозу, аът-хөлү...) четчелээринге хей-ле шүүдел үнер чорду. А бай кижилерниң (Маңгыр чейзең, оглу Чудурукпай) та чеже чүве.

– Берге-ле-дир. Курчунеден кандыг деткимче бодап тур силер?

– Чазак Даргазының грантыларынга идегеп, «Уйгу чок Улуг-Хем» деп кинонуң төлөвилелин ТР-ниң Культура яамызынче киридивис. Түннели амдыызында билдинмес. Эки чүве чүл дизе, биске дузалажыр күзелдиг деткикчилерниң тытып эгелээни. Кызыл хоорайда чогаалчының дуңмазы, Хову-Аксында төрөлдери, Сарыг-Сеп суурда, Шагаан-Арыг хоорайда тыва кинога сонургалдыглар, хүндүлүг депутаттарыыс, сайгарлыкчылар база киржи бээр дээрзинге идегеп турар бис.

– Ойнап алган киноларыңарны чоңа көргүскен дээш, дискилер саткан дээш ажилдап алган акшаларыңар чарыгдалыңар дуглап турар бе? Студияңарның эт-херексели чаартынып турар бе?

– Чүгле «Ачазының оглу» деп киноус бодунуң чарыгдалын дуглап шыдаан база актерлар шаа-биле гонорар-шаңналын алган. «Албыстыг Эл», «Ынакшылдың ыргак-дагыр оруктары», «Адазының оглу-2», «Ынакшыл чокта чуртталга чок» деп кинолар дээш кинону ойнаан актерларга-даа, деткикчилеримге-даа өрелерим чедир төлөттинмээн. Оларга «Хлеб», «Авай?!», «Тайгага ужураалдар» деп кыска хемчээлдиг кинолары-выс база немежи келген. А чаа, шынарлыг видеокамера садып алып дугайында чугаа-даа турбайн турар.

– Фестивальдарга киржилгелер дугайында сонургадап көрүңер.

– Бистин бир дугаар киноус

«Ачазының оглу» Европа делегей чергелиг фестивалдан шаңналдарны эккеп ту номчукчулар сактыр боор. Берде «Хлеб», «Авай?!» деп хемчээлдиг киноларыыс реплика конкурстарында кире эки түннелдерлиг болган.

«Хлеб» – «Дерсунуң кобиле» деп фестивалдың тизинде чизилген, «Авай?!» – репликаның херэеженнер чөвүлө социал-фильмнер конкурстилекчи болган. «Авай?!» кинону көргөш, бедик үнелелерип, кол маадырны ойнаан А.Сааяга Чазак Даргазының муңдан шаңнал бээрге база өөрчорду.

Бо-ла киноларыыс-биле улуг хемчээлдиг киноларга база орус дылче очулдуруп, публикадан дашкаар фестивалдарга кириштиреринге белтурар бис.

– Бергедээшкениңер бар?

– Кино тырттырар талазы-бергедээшкениңер турза-даа, өөрүм, чоок кижилерим, төрөрим дузасы-биле бергелерини эртип, кылыр дээн ажылымы эки-багай-даа болза, түннел көрүп чоруурумга өөрүп чорду. Ындыг-даа болза, хол салып кээр хире муңгаранчыг база тургулаан. 2002, 2009 чылдар...

– Берге байдалдан ушун алырыңа чүчү дузаладыр?

– Келир үеге бүзүрел, сон чуртталгаже чүткүл бо-ла шаптаразыннарны эртип алырга дузалап чоруур деп бодаар.

– «Уйгу чок Улуг-Хем» кинону кажан тырттырар доозар силер?

– 2011 чылдың октябрь доозар деп планныг бис.

– Тыва көрүкчүге чүчү күүзээр силер?

– Бистин эң кол деткикчилеривис – көрүкчүлөр, олар сонургалы. Кинотеатрларга, клубтар ордуларында, клубтар киноларыысты көрүп чедип кирин, бистин киноларыысты садып ап турарын, бистин хей-аадым көдүрүп деткирин күзээрден мен. Ынчангаш көрүкчүлөрдүн четтиргенивисти илеретпешин чүгле көрүкчү болуру-биле чугаарланмайн, бистин тырттырар киноларыыска актерлар болуп, идепкейлиг киржилгелер чалап тур бис.

Светлана ДАЧЫН-ХАА чугаалааш

Орлан ДАМБА-ХУУРАК,
Тыва Республиканың алдарлыг
артизи

— Экии, дарга, көнгүс долга-
даа, театрдаа келбестезин,
ка-ла депшиди турар хевирлиг
ер аа! Буруудатпайн көрүңер,
ни Хертек Шириин-оол дээр
ин, дарга, утпаан болзуңарза —
ш, тадыладыр каттырып долгал
р үн ам долгавастаан...

Ол дээр мени чемелеп, элзэн
үеде ужуражып көрүшпейн
гаш, сагынгаш долгал турары
деп дораан эскерип каар турган
Оон дораан театрның дөрт
аар кадында бичии өрзелинге
е бээрге, изиг шайын куткаш,
нде мындыг бодал бар-дыр
и дээр, оожум чугааланып
дээр. Оон бодал алган күзе-
иң эчизинге чедир уйгу-дыш чок
гажылче шымныгып кириптери-
ол-дур деп, мээр бодал алган
арым шуптузу буступ батка-
н бодал олурар мен. Шак ын-
төөгүге арткан телефильмнер
и дыкпыш өрзэл иштинге
руттүнгүзүн.

Хертек Өлбезекович Шириин-
1986 чылда Москваның Күрү-
иң Гнесиннер аттыг хөгжүм
ишезин доозуп келиривиске,
иң директору турду. Ынчан,
чылдар эртерге, дыка чоок
жип, кады ажилдай бээр бис
кайыс-даа канчал билген деп
Салым-чол деп чүве мындыг
р-дур. Театрга ажилдап тур-
гда Николай Ефремович Лор-
вун тургусканы Гарсия Лор-
иң «Ханныг куда» деп шиизин-
ол маадыр Леонарду ийги-
кке ойнаар кылдыр томуйлап
га, бирги күүседикчи Хертек
ежекович турган. А душтук кыс-
ролюнга Анна Оюновна ойнап
ан, менче улуг-ла сагыш сал-
тур ыйнаан деп сагыжымда
лдыг чоруп тур мен. Бир-ле
иера шиизин ойнааныс
да менз келгеш: «Ойнаарың
обас кижидир сен, оол. Чүгле
эрттир далажып турар-дыр
сестерни тода болгаш шүлүк
н чидирбес болза эки» — деп
каткан соонда, сагыжым
и, оон чугаалаан чүүлдеринче
иңей салып ойнап эгеледим.
ал-ла, сестерниң утказынче
лап, эшкеп далашпайн
арымга, артында чик апарган
болду. Хертек Өлбезекович
е дыка камныг кижиди. Шүлүк
ур талазы-биле улуг мастер
аш, сестүн үненин, оон ханы
зынче аажок сагыш салып,
галыг хамаарылгалыг чораан.
радионуң алдын фондузунда
иттирип арттырып кааны
рыг-оолдун «Саны-Мөгө» деп
гелин дыннаар болза, дыка
жиелерге өөредиглиг болгаш
ек Өлбезековичиң уран
улга жанрынга кайы хире
к мергежилдин үнелеп болур.
ист кижиди сөс-биле ажилдап
р-даа болза, ону дыннакчыга
аяны-биле чедир сөглөвейн,
с херекке албайн, тоомча чок
-дыр ийин» — деп хомудап
лап олурганын дыннаан мен.
ир-ле катап театрның ийи

«АЛ БОДУМ ШЫЛАЗА, ШЫЛАЗЫН, АРАТ ТӨРЕ-ЧОНУМ ЧЕРЛЕ СУЛАРАВАЗЫН...»

дугаар кадында соңга чанынга
таваржы бергеш, (ол соңга ча-
нынга артистерге дыка-ла хөй со-
лун бодалдар тыттып төрттүнгөн
боор деп бодаар мен), «Силерниң
Анна Оюновна-биле ойнап тура-
рыңар «Иениң каргыжы» деп ком-
позицияны телефильм кылдыр
тырттырып көрээлиңерем» — деп
сүме каттым.

— Боданып көрейин, шүве, ам
база мени ырлады бербес сен ый-
наан — дээр, каттырып кагды.

Ырладып турган таварылга
дээр Александр Александрович
Даржайның бежен харлаан юби-
лейинге тураскаадып, чогаалчының
бижиң кааны «Чалча-даа, хөдел-
даа эвес мен» деп, Сергей Ба-
кизович Пюрбюнуң дугайында чо-
гаалын теле-шии кылдыр тыртты-
рып турумда, Хертек Өлбезекович
туураан чогаалчывыс Пюрбюнуң
ролюн ойнап тургаш, ында «Коң-
гурайны» ырлаар чери бар.

— Мен черле ырлап чорбаан
мен, өске кижиге ырладып алыыл
— деп турда-ла:

— Роль езугаар албан ырлаар
чүве-дир — деп көгүдүп тургаш,
катап-катап бижидип тургаш, ону
ылаткан мен.

— Бир дугаар хөй кижилер
мурнунга ырлааным бо-дур — деп
ынчан билингенин сактып турарым
ол.

Эртенинде дораан долгал кел-
геш:

— «Иениң каргыжын» кажан
эглээр бис? Хондур удуйайн, бо-
данып хондур, а сен ону шыдаар
сен бе, ышчаш? Бо шүлүктөри
сцена кырындан көрүкчүлөр-биле
дорт харылзаалыг, оларның карак-
тарыңче көрүп алгаш, бажыңга
киир сургаар болза, дээштиг деп
бодал турдум. Ам бодаарымга,
сээр саналың эки чүве-дир, оол —
дидир.

Ажилдан телеоператор кыл-
дыр Мерген Донгакты алгаш, яны-
бүрү черлерге тырттырып эгелей
бергенивисте Хертек Өлбезекович
аныяктарның арага-дарыже сун-
дугуп, бижектежи, өлүржүп-чи-
диржип турарының дугайында шү-
гүмчүлелдерни «Найырал» кино-
театрының мурнунга номчуур мен
деп барган. Баштай мурнунда чада-
зынга шенеп көөрүвүске, арай-ла
чавыс боорга:

— Машина кырыңче үнүп шы-
даар силер бе? — дээримге:

— Ында чүү боор, каяа тургу-
зуп каарыңга номчуп каар мен —
диген.

Микрофон чок шенээривиске,
багай болурга, үн улгаттырар ап-
паратура тыпкаш, микрофонга
шүлүктөй бээрге, ам-на дээштиг,
эрткен-дүшкен чон эгезинде ут-
казын билбейн, чүү болган чоор
деп элдепсинип тургаш, чоорту
шуут кичээңгейлиг дыннап эгелзэн.
Төөгүде туруп көрбээр, машина
кырындан, каннаттыңан бичии
танкызының кырындан баштайгы
хувискаалчы кыйгы сестерин кый-
гырып турган баштыңчывыс кара
ояар карманнанып алгаш, Хертек
Өлбезекович чонун билиндир сур-
гап турганы улустуң сагыжыңга ут-
тундурбас болуп арткан.

«Иениң каргыжы» деп теле-
фильм көрүкчүлөргө аажок дээр-
тиг болгаш билиндирлиг болган.
Ону көвүдөдир чара бижиткеш,
школаарга, ортума, дээрди өөр-
диге черлеринге болгаш хоругдат-
тырганнарга көргүзерин дыка хөй
көрүкчүлөр сүмелеп турганнар.
Ынчангы, амгы болгаш келир үеде
бо телефильмде көдүргөн айты-
рыглар кончуг чиди-биле хүн
бүрүде өг-бүлелерде тургустунуп

Россия Федерациязының алдарлыг,
Тываның улустуң артизи
Х.Ө. Шириин-оол.

төрзөн чону арага-дарыга дүлдү-
нүп, ажы-төлү ада-иэзин тоовайн,
оларны дорамчылап, куду көрүүш-
күнүн, ие кижиниң ыы-сызын, ара-
зында өлүржүп-чидиржип чоруу-
рунга сеткилин ханызындан чү-
рээ ыстап чоруурун, шүлүктөринге
бүгү бодундан бердинип, дыннаан
кижиниң баары саргы бээр кыл-
дыр билдингир сөглөп каан.

Оон эгелзеш-ле Хертек Өлбе-
зикович-биле кады ажилдажыл-
гавыс сырый апарган. 1995 чыл.
«Бүгү назынымда аъттар дугайын-
да кинодан тырттырган болза деп
күзеп чораан кижиди мен, ам аъттар
дугайында телефильмден эгелеп
алыыл. Сценарийни дораан бижи-
п эккээр мен. Ам февраль ай-дыр.
Наадымга чедир четтигилтер ый-
наан бис» — диген. «Азия төвүнүн
аъттары» деп ийи кезектиг теле-
фильмниң 1997 чылдың Наады-
мында бистиң телеканалымыска
баштайгы көргүзүүн көргүстүвүс.
Үш чыл иштиде Өвүрге, Тес-Хемге,
Чөөн-Хемчикке, Кызыл болгаш
Танды кожууннарның чылгычы-
ларын шуптузун эргий, каш удаа
барып тургаш, тырттырар аргалыг
болдувус.

— Сээр-биле кады ажилдааш,
«телережиссер» деп чаа мерге-
жилдиг болдум, бо дыка берге-
даа, солун-даа ажил-дыр — деп
чугаалап турганын сактыр-дыр
мен... Ол телеоператор Михаил
Норбу-биле таварышкан машинага
безин олурупкаш, кожууннарже
тырттырып чоруп турдулар. Бодал
алган күзелиниң эчизинге чедер
дээр чайның изин, кыштын соо-
гун-даа тоовас, кончуг-ла шыда-
мыккай бүдүштүг кижиди. Ажилдай
бергенде кижини шуут тын алдыр-
байн баар, чамдыкта мырыңай
түвексинип-даа тургулаан черле-
рим бар.

Телефильм кылырда кол-ла
чүве — шупту тырттырган мате-
риалды көрүп алгаш, монтажтаары
кончуг берге кээр болур. Теле-
видениеге хондур-дүндүр эде-хере
таарыштыр салып эгелзенивисте
ынчан бо мергежилдин шүттүг
талазын билген кижиди. Дүне каш-
даа шакта маңаа бо кадрларга
таарыштыр мындыг уткалыг сөс-
тер херек дээрге, дораан-на бижи
шааптар, оозу кончуг эки кижиди.
Ынчангы кады ажилдаарга чик

болгаш шалыпкын.
Бистерни чүгле Ан-
на Оюновна билип,
сагыжы аарып, үр-
гүлчү ашкырып-чем-
герип, канчал тура-
рывысты хайгаарып
халып кээр. Он ийи
шак хемчээлдиг ви-
деоматериалдардан
чүгле бир шактын
телефильмин кылыр
дээр ийи ай дур-
гузунда аайлаш-
тырып, эптей салып
келдивис. Кайы-
выска-даа улуг
өөредиг болган, чү-
ге дизе оон мур-
нунда мындыг
телефильмни кым-
даа кылбайн чораан
болгаш, чаа исти
изээр черле шап-
таразының болу-
ру билдингир. Оон
соонда Тес-Хем ко-
жууннун дугайында
ийи телефильмни
үндүрдүвүс. Ону
кылырын Тес-Хем
кожууннун ынчангы
чагырыкчызы Биче-
оол Сундуевич
Шыырап сүмелзэн

кижи. Бодунун төрзөн кожуунунун
төөгүзүн, чурумалдыг бойдузун,
ат-алдарлыг кижилерин, ажил-
ишчи чонун төөгүге арттырып каар
дээр бистерге дыка улуг дузаны
чедирип, арга-сүмезин каткан
дарга. Ол кады ажилдажылга-
выстың түннели — «Тыва Рес-
публика: Тес-Хем кожуун», «Тес-
Хем кожууннун алдын ному» деп
аттарлыг бир-бир шак хемчээлдиг
телефильмнерни чонга бараалга-
тывыс. Эвин билип, бот-ботта-
рывысты билчир апарган болгаш,
бо ажилдарны кыска үе дургу-
зунда үндүргүлөпкөн бис. Чеже-
даа аңгы-аңгы черлерге ажилдап
турган болуваасса, ол байдал бис-
терге моондак эвес, а харын-даа
улам чоокшулаштырып турган.
Кады кылган ажилдарымыс чонун
сонуургалын болгаш үнелелин ал-
ган. Ол бистерге эң-не улуг шаңнал
болуп, солун материалдарны кы-
лырынга идиг болуп турган. Хертек
Өлбезекович бодунун төрзөн чери
— Бай-Тайга кожуун дугайында
кино кылып кагызма деп дыка кү-
зеп чорду. Каш-даа барып дугур-
жулга кылып чораан. Кады бага-
йын биле тура-ла: «Черле кылып
каар бис, дуңмам» — деп бүзүре-
лин ышкымайн турду. Кожууннун
чагырга чери шоолуг деткивизни-
ле ол боор, күзели бүтпейн барга-
нынга хомудаар-дыр мен. Кончуг
чараш, дүвү чок дег көстүр Кара-
Хөлдүн кыдыыңа төрттүнгөн
болгаш, төңчү чок байлак сагыш-
сеткилин төрзөн черлериниң чуру-
малдарын көргүспүшөөн, та кайы
хире чараш сестерни чогаадып эк-
кээр турду ыйнаан! Тээлиде чурт-
тап чоруур чоок эштериниң бирээ-
зи — Россия Федерациязының
болгаш Тываның алдарлыг чурук-
чузуг Киров Түлүшүвич Хунанның
дугайында «Диринген Даш» деп
дамчыдылганы база-ла Хертек Өл-
безековичиң күзели-биле кылды-
выс. Чурукчу, даш чонукчузу, чаза-
ныкчы, ус-шевер эжиниң дуга-
йында кайы хире чоргааралдыг
кылып турганывысты ам-даа утпаан
мен.

Дыкпыш өрзелинге эң чоок эш-
тери-биле хостуг үезинде үргүлчү-
ле шыдыраалаан олурары ка-
раамга чуруттунуп келир. Тываның
Улустуң чогаалчызы, төөгү эртем-
нериниң доктору Монгуш Бо-

рахович Кенин-Лопсан оон бежен
харлаан юбилейинде мынча дээр:
— Шыдыраачы «дээрбечи»
эш-өөрүнүн мурнундан байыр че-
дирип тур бис.

«Дээрбечилерниң» аттарын
Тываның төөгүзүнге алдын үжүк-
тер-биле бижиір ужурулуг, кай-
гамчык уран салым-чаянын кижилер:
Монгуш Борохович Кенин-
Лопсан, Александр Александрович
Даржай, Хонук-оол Доржу-
евич Монгуш. Бир эвес эжик ар-
тындан ойнакчыларның чүгле
үннерин дыннаар болза, кандыг-
даа улуг артист, чогаалчы, эр-
темден, чурукчу, дарга улус ойнап
олурар дээр аргажок... аныяк эр-
лер дег, бот-боттарын чаа шакчып,
ол-бо деп шолалажып, ырлагылай-
шүлүктегилей аарак одажып, чам-
дыкта изиглежи-даа берген турар-
лар. Ону кыдындан көөрге, дыка
солун. А өрзөлчө кире бээрге, баш-
тары көк-көк, кайызын кайы дээр
боор, улус-чоннун хүндүткелин,
ынакшылын чаалап алган чоннун
чоргааралдары шыдыраалаан олу-
рарлар. Мен, бодум хуумда, бо
туурааннар-биле үежи болгаш
чанындан чоок көрүп чоранымга
чоргаарланып чоруур мен.

«Ал-бодум шылаза, шылазын.
Арат төре-чонум черле
суларавазын.

Бүгү бодум човаза, човазын,
Бүрүн төре-чонум черле
сандаравазын».

Бо Сүбедей-Маадырның сөс-
тери Хертек Өлбезековичиң
чуртталгада тура-соруунда, оон
аажы-чаңыңа, чүткүл-бүдүжүнче
дыка-ла таарышкан. Оон ойнап
кааны Сүбедей-Маадырның ову-
хевири кезээ мөңгөде оон ады-
биле быжыг холбажып артар.
Хертек Өлбезековичиң сагыш-
сеткилинден сцена кырынга до-
лузу-биле бердинип, чурттап чо-
рааны халас барбаан. Бистиң Вик-
тор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии
театрывыс бүгү делегейге динми-
реп эгелзенинче Хертек Өлбе-
зиковичиң кириген үлүг-хуузу
деңнеп четпес улуг болганын били-
ри чугула. Төрзөн театры дээр бү-
гү назынында сагыш аарып, чонун-
га бүгү бодундан бердинип чораан
болгаш, хөй-хөй артистерниң са-
лым-чолунга дузалашкан, хүндүт-
келдиг артизиви-тир.

Хертек Өлбезекович-биле чоок
танышлас, кады эдержип чорбаан
улус ону аажок шириин, белен-
селен хүлүмзүрбес аажы-чаңың
деп бодаар. Херек кырында ол
аажок хөглүг, каттырары бир тус-
кай, чырып чоруур характерлыг,
ийи кыстарыңа болгаш бичии уй-
нуктарыңа дыка ынак ада, кырган-
ача. Мынча хөй чылдарда дыка
чоок эдержил, Хертек Өлбезеко-
вичиден хөй-ле чүүлдерге өөре-
нип алган мен. Театрга келиримге,
артист эш-өөрүм «ачаң сценада
тур» азы мени Хертек Өлбезекови-
чиге «оглуңар келген, мында чоруп
тур» деп баштактанырлар. Ында
ханы утка бар. Хертек Өлбе-
зикович-даа, Анна Оюновна-даа
мени боттарының оглу дег чоок
хүлзеп, чагыг-сүмезин берип, амы-
дыралда дузалажып, бажыңна-
рывысче кирип чоруур бис.

Хертек Өлбезековичиң хөй
талалыг уран-чаянын кижиди төңчү-
зүңге чедир сөглөп четпес. Ол —
ынак төрзөн чонунун ховар эрти-
нелериниң бирээзи.

2011 чылдың май 18-тиң хү-
нүнде Кызыл хоорайга Хертек
Өлбезековичиң чырык адынга
тураскааткан хемчегни эрттире-
ринге оон кады ажилдап чораан
эштери, чоок кижилери белетке-
нип турар.

КОНКУРС ЧАРЛАП ТУР

Кызыл хоорайның мэриясының культура болгаш уран чүүл талазы-биле департаментизин муниципалдыг албан чери Кызыл хоорайның мэриясының культура болгаш уран чүүл талазы-биле департаментизинин начальнигинин оралакчызы албан-дужаалдың хостуг олудунга конкурс чарлап тур.

Квалификация талазы-биле негелделер: дээди эртеми, мергежил аайы-биле ажылының стажы бир чылдан эвээш эвес болур.

Конкурска киржири-биле дараазында чүүлдерни кирир:

- хууда билдиришкини;
- 2005 чылдың 05.26-да РФ-тин Чазаның №667-р айтышкыны-биле доктаадып тургусканы майык езугаар анкетаны фото-чуруктар-биле кады;
- паспортунуң хоолгазын;
- эртемниң дугайында документизиниң

хоолгазын;

- күш-ажыл дептериниң хоолгазын;
- 001/ТС майык езугаар медицина албан чериниң түнчелин;
- шериг албан-хүлээлгелерге—шериг учедунуң документилериниң хоолгазын;
- доктааткан майык езугаар орулгаларының дугайында шынзылганы;
- ИНН;
- СНИЛС;
- 3x4 хемчээлге тырттырган дөрт фото-чурукту;
- хуу сайгарлыкчы болбайн турарын бадыткаан шынзылганы.

Документилерни чарлалды парлаандан бээр бир ай дургузунда дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 104 «а», т. 3-47-46, 2-31-93.

«КЫЗЫЛ ЧЭТ» ААН

дыңнадып тур

«Кызыл ЧЭТ» ААН-ниң дыңнадыры болза: 2011 чылдың январь 1-ден эгелеп «Кызыл ЧЭТ» ААН-ден чылыдылга четкилерин ханды-рары-биле химиктиг арга-биле арыглан сугнун өрттэн 1 тоннада 4,01 рубль кылдыр (НӨУ чокта) доктааткан.

Кем-херек
цүлгедишкени

АЛБАН-ХҮЛЭЭЛГЕЗИН АЖЫГЛААШ...

Албан-хүлээлгезин ажыглап, бюджет акша-хөреңгизин оорлааны дээш республиканың казначействозунуң бир ажилдакчызынга хамаарыштыр Россияның Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели кеземче херээн оттурган.

Айыыл чок чорук талазы-биле Тыва Республика эргелелиниң ажилдакчыларының оперативтиг истелге хемчеглерин алганының соонда Федералдыг казначействонун Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң бир ажилдакчызы ажилдаар чериниң компьютер программасы-биле ажилдап тургаш, бюджет акша-хөреңгизинче кирер эргезин ажыглап, 2010 чылдың декабрьда казначействонун агар санында бюджет акша-хөреңгизинден 700 муң хире рубльди Тываның коммерция банкыларының бирээзинде хууда агар санче шилчидипкен. Ол оорлаан акшазын банкыдан уштуп алгаш, хуу хереглелдеринге ажыглап каалкан.

Илереттинген фактыларга үндезилээш, айыыл чок черниң истелге салбыры казначействонун ол ажилдакчызынга хамаарыштыр РФ-тин КК-ниң 159 чүүлүнүн 3 кезээнге (бодунуң албан-хүлээлгезин ажыглап тургаш, бузурукчу чорукту кылганы) дүшүр кеземче херээн оттурган. Истелге чоруп турар.

Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң парлалга албаны.

Ыяап-ла медицина

камгаладылганың Тыва республика фондузунуң ДЫҢНАДЫ

Хүндүлүг камгалакчылар!

2009 чылдың 07.24-те «Россия Федерациясының Пенсия фондузунче, Россия Федерациясының Социал камгаладылга фондузунче, Ыяап-ла медицина камгаладылганың федералдыг фондузунче болгаш Ыяап-ла медицина камгаладылганың девискээр фондуларынче камгаладылга дадывырларының дугайында» №212 Федералдыг хоойлуга кириген өскерилгелер 2011 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирген.

2010 чылда камгаладылга дадывырлары 2009 чылдың деңгээлге хевээр арткан болгаш каттышкаш, 26,0 хуу болуп турган. 2011 чылда камгаладылга дадывырларының ставказы 34,0 хуу чедир өскөн болгаш бюджеттен дашкар фондулар аайы-биле дараазында деңгээлүгө хувааттыганы:

Бюджеттен дашкаар фондузунуң ады	2010 чыл (№212-ФХ Хоойлунуң 57 чүүлүнүн 1 пунктузу)	2011 чыл (№212-ФХ Хоойлунуң 12 чүүлүнүн 2 пунктузу)	2012 чыл болгаш оон соонда (№212-ФХ Хоойлунуң 12 чүүлүнүн 2 пунктузу)
РПФ	20,0%	26,0%	26,0%
СКФ	2,9%	2,9%	2,9%
ЫМКФФ	1,1%	3,1%	5,1%
ЫМКДФ	2,0%	2,0%	0,0%
Шупту	26,0	34,0	34,0

Федералдыг хоойлуда айыттыганын езугаар (58 чүүл) страхование дадывырларының төлекчилеринге ажылдың улгатканы-биле ону чингедир хевирлиг чамдык шилчилгелиг чүүлдерни көргөн, ол чүүлдер 2019 чылга чедир уламчылаар. Шилчилгелиг үе-чадада төлекчилерниң чамдык категорияларына камгаладылга дадывырларының чингеткен таривин ажыглаар.

Оон аңгыда ажилдакчы бүрүзүнге камгаладылга дадывырын онаарының баазазына, тодаргайлаарга, камгаладылга дадывырын төлээр чылдың эң хөй шалыңына индексация база кылыр. Ол 415,0 муң рубль турганында 463,0 муң рубль чедир өскөн.

2010 чылдың 11.29-та «Россия Федерациясына ыяап-ла медицина камгаладылганының дугайында» №326 Федералдыг хоойлунуң күш киргени-биле холбаштыр ажилдап турар хамаатыларның камгалакчыларын бүрүткээр болгаш бүрүткел учедундан уштур талазы-биле бүрүн эргелерин ыяап-ла медицина камгаладылганының фондулары чидирген. 2011 чылдың январь 1-ден эгелеп ажилдап турар хамаатыларның камгалакчыларын бүрүткээр болгаш бүрүткел учедундан уштур талазы-биле ажилды Россия Федерациясының Пенсия фондузунуң девискээр органы баротандыраар (№326 ФХ-ниң 17 чүүлүнүн 4 кезээ).

Ыяап-ла медицина камгаладылганын боттандыраарының кол принциптериниң бирээзи болза, ыяап-ла медицина камгаладылганының камгаладылга дадывырларын камгалакчыларның федералдыг хоойлуда доктаадып тургускан хемчээлинге төлээр хүлээлгези болур. Ынчаар боттандыраарга ыяап-ла медицина камгаладылганының программаларына дүшүр көргүзөр медицина дузазының чедингир болгаш шынарлыг чоруун хандыраарга байдалдар тургустунар.

Россияның иштинге

дүрген акша шилчидилгез

Форсаж
дүрген акша шилчидилгез

Шилчиткен акшаны почта салбырларындан 1 шак дургузунда алыр

ТАРИФТИ ЧИИГЕТКЕН

Акшаны «Форсаж» езугаар далаш-биле шилчидериниң дузазының таривин «Россияның почтазы» күрүнениң федералдыг бүдүрүлгези 2011 чылдың март 1-ден эгелеп чингит 3000 рубль чедир түннүг акшаны шилчидилгези дээш төлөйи катал бадырган, ам ол шилчидилгениң өрттээ 150 рубль 60 ко. Ол чаартылга-биле Россияның почтазы чурттакчы чонга улутүннүг акшаны кыска хуусаа дургузунда шилчидериниң арганы турар, ыңдыг арга акшаны дүргени-биле шилчидериниң рынок бүдүрүлгенин туружун быжыглаар.

«Форсаж» ачы-дузалыг рынокче Россияның почтазы 2010 июльда кирген. «Форсажты» дамчыштыр шилчидилгениң сан та биле көргүзүү турум өзүп турар дээрзи амдыгааштан илден ага Чижээ, шилчиттинип турар акшаларның ортумак хемчээли 1 рубль 60 ко. Амгы үеде ыңдыг ачы-дузаны чурттуң харылыз on-line камгаладылган каналдары-биле дериттинген 14600 салбырлары күүседип турар. Ындыг ачы-дуза көргүзөр пунктулар санын моон соңгаар-даа көвүдедирин, делегей угланышкыны үнерин база планнап турар.

КОТТЕДЖТЕРНИ ТУДУП ЭГЕЛЭЭ

«Энергострой» КХН коттедж хоорайжыгашты, шөлү аңгы-аңгы хевирлиг (175 дөрбелчин метрден 320 дөрбелчин метр чедир) коттеджтерни Мурнуу №10 микрорайонга тургузуп эгелээринче кирип турар.

Тудугга үлүүн кирирени күзээр болза, «Энергострой» КХН-ниң офисинге келир. Адреси: Колхозная кудумчу, 2а, тел. 4-85-29.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Чаа-Хөл кожуунуң Шаңчы ортумак ниити-билиг школазының клазын 2006 чылда доосканының дугайында Алена Семеновна АРАПТАНГА долу эвес ниити билиг дугайында 2006 чылдың июль 10-да тывысканы В 31 №52117 аттестаттын читкенин барымдаала ону күш чок деп санаар.

Чаа-Хөл кожуунуң Булуң-Терек ортумак ниити-билиг школазының 11 клазын 2008 чылда доосканының дугайында Алена Семеновна АРАПТАНГА долу ниити билиг дугайында 2008 чылдың июнь 25-те тывысканы 17 АА №0007852 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Петр Ондарович БАЙЫР-ООЛДУҢ адынга тывыскан «Күш чок» ажылдың хоочунуның шынзылганының читкенин барымдаалааш ону 2011 чылдың февраль 15-тен күш чок деп санаар.

Бай-Тайга, Барыин-Хемчик кожууннарга ажилдап-чуртта чораан думавыс, уругларының ынак адазы

Валерий Каадырович
ХЕРТЕК

үр эвес аарааш чок болганы-биле өг-бүлезинге, ажы-төлүнге хажыдалды илергейлевишаан, ырак-чоокта төрелдериниң дыңнаттывыс.

Кызылда угбалары Светлана, Арин

Эрзин кожуунуң чагыргазы, кожуунуң Төлээлекчилер хурааны Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Эрзин кожуунда бүрүткээр эргелиг төлээзи Валерий Мидирович Сынааның авазы, хөй уругу дарыгны кижизидип өстүрген үлегерлиг ие, күш-ажылдың хоочуну

Чедей Хурагандаевна
БАТКАРНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ажы-төлүнге, чоок төрелдеринге хажыдалды илередип тур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, окулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9130. Чагыр 25. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тувакредит" Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304100 Россия Федерациясының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалык коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирь регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээш.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.